



توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی

(برای رشته‌های غیر اقتصاد)

دکتر محمد لشکری

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و **کمک درسی** (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست

۱	فصل اول: کلیات
۲	۱.۱ مقدمه
۳	۲.۱ تعریف رشد اقتصادی
۵	۳.۱ تعریف توسعه اقتصادی
۸	۱.۳.۱ توسعه پایدار
۹	۴.۱ تعریف برنامه‌ریزی اقتصادی
۱۰	۵.۱ اندازه‌گیری توسعه اقتصادی
۱۵	خلاصه فصل اول
۱۶	خودآزمایی فصل اول
۲۳	فصل دوم: خصوصیات کشورهای در حال گذر
۲۴	۱.۲ مقدمه
۲۴	۲.۲ خصوصیات مشترک کشورهای در حال گذر
۳۰	۳.۲ خصوصیات غیرمشترک کشورهای در حال گذر
۳۴	۴.۲ موانع توسعه اقتصادی در کشورهای در حال گذر
۴۱	۵.۲ پیشنهادات
۴۲	خلاصه فصل دوم
۴۳	خودآزمایی فصل دوم
۴۷	فصل سوم: نظریه رشد اقتصادی آدام اسمیت
۴۸	۱.۳ مقدمه
۴۹	۲.۳ قوانین طبیعی
۵۰	۳.۳ تقسیم کار
۵۱	۱.۳.۳ رابطه تقسیم کار و مبادله
۵۱	۲.۳.۳ رابطه تقسیم کار و وسعت بازار
۵۲	۴.۳ انباشت سرمایه
۵۲	۱.۴.۳ انباشت سرمایه و پس‌انداز

۵۳	۵.۳ تجارت داخلی و تجارت خارجی
۵۳	۵.۳.۱ تجارت داخلی
۵۳	۵.۳.۲ تجارت خارجی
۵۴	۶.۳ افزایش جمعیت یا افزایش نیروی کار
۵۴	۷.۳ مدل رشد اقتصادی آدام اسمیت
۵۵	۷.۳.۱ وضعیت اول
۵۶	۷.۳.۲ وضعیت دوم
۵۸	۷.۳.۳ مقایسه نرخ رشد اقتصادی در وضعیت‌های ۱ و ۲
۵۸	۸.۳ انتقادات وارد شده به نظریه آدام اسمیت
۵۹	خلاصه فصل سوم
۶۰	خودآزمایی فصل سوم

۶۳	فصل چهارم: نظریه رشد اقتصادی دیوید ریکاردو
۶۴	۴.۱ مقدمه
۶۵	۴.۲ مدل دیوید ریکاردو
۶۵	۴.۲.۱ مدل رشد اقتصادی ریکاردو
۷۱	۴.۲.۲ مدل توزیع درآمد
۷۴	۴.۳ انباشت سرمایه
۷۵	۴.۴ افزایش دستمزدها
۷۵	۴.۵ سود در سایر صنایع
۷۵	۴.۶ عوامل مؤثر بر توسعه اقتصادی
۷۷	۴.۷ انتقادات وارد بر نظریه ریکاردو
۷۸	خلاصه فصل چهارم
۷۹	خودآزمایی فصل چهارم

۸۱	فصل پنجم: نظریه توسعه اقتصادی کارل مارکس
۸۲	۵.۱ مقدمه
۸۳	۵.۲ نگرش فلسفی مارکس
۸۴	۵.۳ شیوه تولید در نظریه مارکس
۸۴	۵.۴ نظریه توسعه اقتصادی مارکس
۸۷	۵.۵ جامعه ایده آل مارکس (جامعه کمونیسم)
۸۷	۵.۶ مدل
۹۰	۵.۷ انتقادات وارد شده به نظریه مارکس
۹۰	خلاصه فصل پنجم
۹۲	خودآزمایی فصل پنجم

۹۷	فصل ششم: نظریه توسعه اقتصادی جان مینارد کینز
۹۸	۶.۱ مقدمه
۹۸	۶.۲ نظریه توسعه اقتصادی کینز

۹۹	۳.۶ مدل
۱۰۲	۴.۶ شرایط اقتصادی در نظریه کینز
۱۰۳	۵.۶ انتقادات وارد بر نظریه کینز
۱۰۵	خلاصه فصل ششم
۱۰۷	خودآزمایی فصل ششم
۱۰۹	فصل هفتم: نظریه توسعه اقتصادی والت ویتمین روستو
۱۰۹	۱.۷ مقدمه
۱۱۰	۲.۷ مراحل نظریه توسعه اقتصادی روسو
۱۱۵	۳.۷ انتقادات وارد بر نظریه روستو
۱۱۵	خلاصه فصل هفتم
۱۱۶	خودآزمایی فصل هفتم
۱۱۹	فصل هشتم: نظریه رشد اقتصادی هارود - دومار
۱۱۹	۱.۸ مقدمه
۱۲۰	۲.۸ مدل رشد اقتصادی هارود - دومار
۱۲۴	۳.۸ انتقادات وارد بر نظریه هارود - دومار
۱۲۵	خلاصه فصل هشتم
۱۲۶	خودآزمایی فصل هشتم
۱۲۹	فصل نهم: نظریه توسعه اقتصادی حسین عظیمی
۱۳۰	۱.۹ مقدمه
۱۳۲	۲.۹ تعریف توسعه
۱۳۴	۳.۹ انواع اصلی جوامع
۱۳۵	۱.۳.۹ جوامع نوین
۱۳۶	۲.۳.۹ جوامع سنتی
۱۳۸	۳.۳.۹ جوامع ناپایدار
۱۴۰	۱.۳.۳.۹ سؤالات اساسی در بررسی جوامع ناپایدار
۱۴۱	۴.۹ مبنای اصلی توسعه: تحولات علمی و فنی
۱۴۴	۵.۹ نوسازی فرهنگی و علمی نمودن آن: محور تحولات توسعه‌ای
۱۴۵	۶.۹ برنامه‌ریزی توسعه
۱۴۶	۱.۶.۹ مبانی اصلی در مکتب اقتصادی کلاسیک: آزادی عمل و نتایج آن
۱۵۱	۲.۶.۹ اصول بدیهی در رفتار اقتصادی در جوامع ناپایدار
۱۵۴	۳.۶.۹ شرایط اساسی لازم برای موفقیت برنامه‌ریزی توسعه
۱۵۴	۱.۳.۶.۹ مناسب بودن فرایند برنامه‌ریزی
۱۵۶	۲.۳.۶.۹ تناسب ساختار سیاسی
۱۵۷	۳.۳.۶.۹ محیط خارجی
۱۵۹	۴.۳.۶.۹ وضعیت شناخت علمی - کاربردی کشور
۱۵۹	۵.۳.۶.۹ تشکیل سرمایه و نیروی انسانی متخصص

۱۶۰	۹. ۶. ۳. ۶ توان سازمان دهی و مدیریت جامعه
۱۶۰	۹. ۷. دینامیسم تغییر (الگو)
۱۶۳	خلاصه فصل نهم
۱۶۵	خودآزمایی فصل نهم
۱۶۹	فصل دهم: نظریه رشد متعادل اقتصادی
۱۶۹	۱۰. ۱. مقدمه
۱۷۰	۱۰. ۲. تعریف رشد متعادل اقتصادی
۱۷۱	۱۰. ۳. رشد متعادل اقتصادی و تجارت آزاد بین المللی
۱۷۱	۱۰. ۴. انتقادات وارد بر نظریه رشد متعادل اقتصادی
۱۷۲	خلاصه فصل دهم
۱۷۲	خودآزمایی فصل دهم
۱۷۵	فصل یازدهم: نظریه رشد متعادل اقتصادی روزن اشتاین رودن
۱۷۶	۱۱. ۱. مقدمه
۱۷۶	۱۱. ۲. نظریه رشد متعادل اقتصادی روزن اشتاین رودن
۱۷۷	۱۱. ۲. ۱. تعریف فشار بزرگ
۱۷۷	۱۱. ۲. ۲. اقدامات لازم برای توسعه اقتصادی
۱۷۹	۱۱. ۲. ۳. تقسیم ناپذیری های اقتصاد
۱۸۳	۱۱. ۳. انتقادات وارد بر نظریه رودن
۱۸۴	خلاصه فصل یازدهم
۱۸۵	خودآزمایی فصل یازدهم
۱۸۹	فصل دوازدهم: نظریه توسعه اقتصادی راگنار نورکس
۱۸۹	۱۲. ۱. مقدمه
۱۹۰	۱۲. ۲. نظریه توسعه اقتصادی راگنار نورکس
۱۹۳	۱۲. ۳. کاربرد نظریه
۱۹۳	۱۲. ۴. انتقادات وارد بر نظریه نورکس
۱۹۴	خلاصه فصل دوازدهم
۱۹۴	خودآزمایی فصل دوازدهم
۱۹۷	فصل سیزدهم: نظریه رشد اقتصادی ریچارد آر نلسون
۱۹۷	۱۳. ۱. مقدمه
۱۹۸	۱۳. ۲. نظریه رشد اقتصادی ریچارد آر نلسون
۲۰۲	۱۳. ۳. شرایط اجتماعی و تکنولوژیکی دام تعادل در سطح پایین
۲۰۲	۱۳. ۴. راههای خروج از دام تعادل در سطح پایین
۲۰۳	۱۳. ۵. انتقادات وارد بر نظریه نلسون
۲۰۳	خلاصه فصل سیزدهم

۲۰۹	فصل چهاردهم: نظریه رشد نامتعادل اقتصادی آلبرت هیرشمن
۲۱۰	۱.۱۴ مقدمه
۲۱۲	۲.۱۴ نظریه رشد نامتعادل اقتصادی آلبرت هیرشمن
۲۱۳	۱.۲.۱۴ پیوند ها یا ارتباط بخش های پیشتاز
۲۱۴	۲.۲.۱۴ نامتعادل ساختن اقتصاد از طریق سرمایه گذاری در طرحهای بالاسری اجتماعی
۲۱۴	۳.۲.۱۴ نامتعادل کردن اقتصاد از طریق اجرای طرح های مستقیماً مولد
۲۱۵	۴.۲.۱۴ مسیر توسعه اقتصادی
۲۱۷	۵.۲.۱۴ تجارت خارجی
۲۱۷	۶.۲.۱۴ انتخاب بخش صنعت به عنوان یک بخش پیشتاز
۲۱۷	۳.۱۴ انتقادات وارد بر نظریه رشد نامتعادل
۲۱۸	خلاصه فصل چهاردهم
۲۱۹	خودآزمایی فصل چهاردهم
۲۲۳	فصل پانزدهم: مقایسه تطبیقی نظریه رشد نامتعادل اقتصادی با نظریه رشد متعادل اقتصادی
۲۲۴	۱.۱۵ مقدمه
۲۲۴	۲.۱۵ نقاط مشترک دو نظریه رشد متعادل و رشد نامتعادل اقتصادی
۲۲۵	۳.۱۵ تفاوت های نظریه رشد متعادل اقتصادی و نظریه رشد نامتعادل اقتصادی
۲۲۶	۴.۱۵ مقایسه کاربردی دو نظریه
۲۲۷	خلاصه فصل پانزدهم
۲۲۸	خودآزمایی فصل پانزدهم
۲۳۱	فصل شانزدهم: نظریه توزیع درآمد
۲۳۲	۱.۱۶ مقدمه
۲۳۴	۲.۱۶ انواع معیارهای توزیع درآمد
۲۳۴	۱.۲.۱۶ توزیع درآمد شخصی
۲۳۵	۲.۲.۱۶ توزیع درآمد مبتنی بر عوامل تولید
۲۳۵	۳.۱۶ نحوه اندازه گیری توزیع درآمد
۲۳۶	۱.۳.۱۶ منحنی لورنز
۲۳۹	۲.۳.۱۶ ضریب جینی
۲۴۱	۳.۳.۱۶ مقایسه ضریب جینی و منحنی لورنز
۲۴۱	۴.۱۶ تحلیل دیدگاه های مختلف در مورد رابطه رشد اقتصادی و توزیع درآمد
۲۴۲	۱.۴.۱۶ دیدگاه اول: اولویت رشد اقتصادی بر توزیع درآمد
۲۴۲	۲.۴.۱۶ دیدگاه دوم: اولویت توزیع درآمد بر رشد اقتصادی
۲۴۳	۳.۴.۱۶ دیدگاه سوم: هم زمانی رشد اقتصادی و توزیع درآمد
۲۴۳	۵.۱۶ عوامل مؤثر بر توزیع نابرابر درآمد
۲۴۵	۶.۱۶ نقش دولت در توزیع عادلانه درآمد
۲۴۷	خلاصه فصل شانزدهم

۲۴۹	خودآزمایی فصل شانزدهم
-----	-----------------------

۲۵۵	فصل هفدهم: جمعیت، توسعه و آثار متقابل آنها
۲۵۶	۱.۱۷ مقدمه
۲۵۶	۲.۱۷ جمعیت و توسعه اقتصادی در کشورهای در حال گذار
۲۵۷	۳.۱۷ رشد جمعیت و توسعه بخش کشاورزی
۲۵۸	۴.۱۷ رشد جمعیت و اشتغال
۲۵۸	۵.۱۷ رشد جمعیت و سرمایه‌گذاری زیربنایی اجتماعی
۲۵۸	۶.۱۷ رشد جمعیت و نیروی کار
۲۵۹	۷.۱۷ رشد جمعیت و انباشت سرمایه
۲۶۰	۸.۱۷ رشد جمعیت و محیط زیست
۲۶۰	۹.۱۷ جمعیت و توسعه‌نیافتگی
۲۶۱	۱۰.۱۷ نظریه توسعه جمعیتی جون رابینسون
۲۶۱	۱۱.۱۷ روند باروری و مرگ و میر
۲۶۲	۱۲.۱۷ نیروی محرکه مخفی رشد جمعیت
۲۶۳	خلاصه فصل هفدهم
۲۶۳	خودآزمایی فصل هفدهم

۲۶۷	فصل هجدهم: نقش آموزش و پرورش در توسعه اقتصادی
۲۶۸	۱.۱۸ مقدمه
۲۷۰	۲.۱۸ تعریف انباشت سرمایه انسانی
۲۷۰	۳.۱۸ مشخصه‌های سرمایه‌گذاری آموزشی
۲۷۰	۴.۱۸ انواع آموزش و پرورش
۲۷۳	۵.۱۸ رابطه رشد اقتصادی و آموزش و پرورش
۲۷۴	۶.۱۸ هزینه‌های آموزش و پرورش
۲۷۴	۷.۱۸ منافع آموزش و پرورش
۲۷۴	۸.۱۸ اندازه‌گیری تأثیر آموزش بر توسعه اقتصادی
۲۷۶	۹.۱۸ آموزش، نابرابری و فقر
۲۷۶	۱۰.۱۸ فرار مغزها
۲۷۷	۱۱.۱۸ بیکاری تحصیل‌کرده‌ها
۲۷۷	خلاصه فصل هجدهم
۲۷۹	خودآزمایی فصل هجدهم

۲۸۳	فصل نوزدهم: استراتژی‌های توسعه اقتصادی
۲۸۴	۱.۱۹ مقدمه
۲۸۵	۲.۱۹ استراتژی جایگزینی واردات
۲۸۵	۱.۲.۱۹ تقسیم بندی استراتژی جایگزینی واردات
۲۸۸	۳.۱۹ استراتژی تشویق صادرات
۲۸۸	۴.۱۹ استراتژی جایگزینی صادرات

۲۸۹	خلاصه فصل نوزدهم
۲۹۰	خودآزمایی فصل نوزدهم
۲۹۳	فصل بیستم: برنامه‌ریزی اقتصادی
۲۹۴	۱.۲۰ مقدمه
۲۹۵	۲.۲۰ ماهیت برنامه‌ریزی اقتصادی
۲۹۷	۳.۲۰ انواع برنامه‌ریزی از لحاظ دخالت دولت
۲۹۸	۴.۲۰ انواع برنامه‌ریزی از نظر مالی و فیزیکی
۳۰۰	۵.۲۰ انواع برنامه‌ریزی از نظر دوره زمانی
۳۰۰	۶.۲۰ انواع برنامه‌ریزی از لحاظ وسعت
۳۰۱	۷.۲۰ برنامه‌ریزی مشروط در مقابل برنامه‌ریزی تجویزی و اجباری
۳۰۱	۸.۲۰ برنامه‌ریزی در یک اقتصاد مختلط
۳۰۲	۹.۲۰ برنامه‌ریزی آمایش سرزمین
۳۰۲	۱۰.۲۰ مدل‌های برنامه‌ریزی
۳۰۳	۱۰.۱۰.۲۰ انواع مدل‌های برنامه‌ریزی
۳۰۵	۱۱.۲۰ برنامه‌ریزی اقتصادی در ایران
۳۰۵	۱.۱۱.۲۰ برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی
۳۰۵	۲.۱۱.۲۰ برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی
۳۰۶	۳.۱۱.۲۰ برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی
۳۰۶	خلاصه فصل بیستم
۳۰۹	خودآزمایی فصل بیستم
۳۱۲	پاسخنامه خودآزمایی پایان فصل‌ها
۳۲۴	کتابشناسی توسعه و برنامه‌ریزی
۳۲۵	الف) فارسی
۳۳۰	ب) انگلیسی

راهنمای مطالعه

دانشجوی عزیز، **توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی** یکی از دروس پایه است و همان‌طور که از نام آن پیداست هدف از این درس فراهم ساختن زمینه‌های آشنایی دانشجو با فرایند برنامه‌ریزی و توسعه اقتصادی است. این کتاب برای ۳ واحد درسی تدوین گردیده است. محتوای کتاب با عنایت به سرفصل مصوب درس تهیه و سازمان‌دهی شده است. سه بخش اساسی که مبنای تألیف کتاب پیش رو قرار گرفته است عبارتند از:

۱. آشنایی با رشد اقتصادی

۲. آشنایی با توسعه اقتصادی

۳. آشنایی با برنامه‌ریزی اقتصادی

برای این که بهتر بتوانید به هدف خود یعنی یادگیری مطالب کتاب دست یابید به موارد زیر توجه کنید:

داشتن برنامه برای انجام هر کاری، از جمله مطالعه و فراگیری، مانند داشتن نقشه سفر و رفتن به راهی است که قبلاً آن را نپیموده‌اید. بدون نقشه هم می‌توانید راهی را طی کنید اما مسلماً یا به نتیجه مطلوب نخواهید رسید و یا با صرف منابع و زمان بیشتر نتیجه‌ای نه چندان مطلوب به دست خواهید آورد.

مطالعه و فراگیری طبق برنامه‌ای با زمان‌بندی مناسب برای شما دانشجویان محترم اهمیت به‌سزایی دارد. زیرا اکنون شما در دانشگاه تحصیل می‌کنید که با تجربه آموزشی پیشین شما متفاوت است. شما در فرایند یادگیری گذشته خود متکی به کلاس و تدریس دبیر بودید حال آن که در دانشگاه بیشتر اتکاء شما باید به کتاب، تلاش و

برنامه‌ریزی خودتان برای یادگیری باشد. در دبیرستان، دبیران مطالب را به شما آموزش می‌دادند. در دانشگاه استادان بیشتر نقش راهنما را ایفا می‌کنند. بر همین اساس مؤلف سعی نموده تا با تهیه این کتاب به شما در ایجاد خود اتکایی بیشتر کمک نماید.

توصیه می‌شود از ابتدای ترم برای خود برنامه‌ریزی نمایید و در هر هفته درسی را که تدریس شده و همچنین درس جلسه آینده را مرور کنید و سؤالات و نکات مبهم خود را یادداشت کنید تا بتوانید در جلسات درس آنها را مطرح نمایید و بر پویایی و فعال بودن کلاس بیفزایید.

در ابتدای هر فصل، اهداف مورد انتظار بیان شده است. هنگام مطالعه هر یک از فصل‌های کتاب قبل از هر چیز لازم است به این اهداف (کلی و رفتاری) توجه کنید. زیرا آگاهی از اهداف، در شما نسبت به موضوع مورد بحث انگیزه و علاقه ایجاد می‌کند و به مطالعه شما جهت می‌دهد.

میان فصل‌های مختلف کتاب ارتباط و انسجام وجود دارد، به عبارت دیگر، مطالب هر فصل با تکیه بر فصل‌های پیش تهیه شده است. برای فهم بهتر مطالب هر فصل لازم است مطالب فصل‌های قبل از آن را به خوبی درک کرده باشید.

در هر فصل مجموعه‌ای از مفاهیم اساسی آموزش داده می‌شود. این مفاهیم نکات اساسی فصل هستند و بقیه مطالب و فعالیت‌ها برای یادگیری آن تنظیم شده‌اند. از این رو پس از اتمام مطالب هر فصل قسمتی تحت عنوان «خلاصه فصل» نگارش شده است که در برگرفته این مفاهیم است. پس از مطالعه هر فصل، تأمل در قسمت «خلاصه فصل» می‌تواند به تعمیق یادگیری در شما کمک کند. توجه داشته باشید که «خلاصه فصل» برای حفظ کردن و یادگیری سطحی مطالب نیست.

در سازمان‌دهی و تهیه متن سعی بر این بوده که شما به تفکر درباره مسائل و پدیده‌های اقتصادی و تحلیل آنها علاقمند و فعال شوید و بتوانید از آموخته‌های خود در زمینه توسعه اقتصادی، در زندگی فردی و اجتماعی خویش استفاده کنید. بدیهی است مطالعه‌ای که صرفاً به منظور گذراندن این درس صورت گیرد شما را به این هدف مهم نمی‌رساند.

در پایان هر فصل، چند نمونه تمرین و پرسش با عنوان «خودآزمایی فصل» ارائه شده که پاسخ آنها در متن کتاب آمده است. ممکن است پاسخ برخی از سؤالات به‌طور

مستقیم در متن نیامده باشد دلیل این امر آن است که شما به عنوان یک دانشجوی فعال که اولین مراحل پژوهش را می آموزید برای یادگیری به یک منبع اکتفا نکنید و بدانید که دایره علم بسیار وسیع تر از دانش ما و مطالب اطراف ماست و برای پاسخ سؤالاتمان باید به منابع بیشتری مراجعه و بیشتر مطالعه کنیم. اکیداً توصیه می شود پس از مطالعه کامل هر فصل، دستیابی به مهارت های پیش بینی شده در اهداف (کلی و رفتاری) را بررسی کنید. چنانچه از فرایند یادگیری خود اطمینان حاصل کردید خودآزمایی فصل مربوط را حل کنید. برای یافتن پاسخ سؤالات با سایر دانشجویان همفکری و تبادل نظر کنید. برای اطمینان از پاسخ خود می توانید به پاسخ نامه پایان کتاب مراجعه نمایید توصیه می شود ابتدا سعی کنید پاسخ صحیح را با مطالعه متن پیدا کنید و در صورت نیاز به پایان کتاب مراجعه نمایید.

هنگام حضور در کلاس کاملاً به سؤالات سایر دانشجویان و توضیحات استاد گوش دهید و اگر می توانید یادداشت مختصری بردارید و بعد از کلاس نوشته ها و یادداشت های خود را مرتب کنید و به جای مناسبی در کتاب درسی خود منتقل کنید تا در زمان مطالعه مجدد بتوانید برای درک بهتر مطالب از آنها استفاده کنید. گاه برای جلوگیری از نقش بستن نمادهای مشخص و یکسان برای مفاهیم اقتصادی در ذهن دانشجو، در بخش های مختلف کتاب برای یک مفهوم نمادهای مختلف استفاده شده است، لذا دانشجویان باید مفهوم را خوب یاد بگیرند و نماد آن را به عنوان مفهوم حفظ نکنند.

پیشگفتار

علم اقتصاد به شاخه‌های متعددی تقسیم شده، یکی از شاخه‌های مهم آن اقتصاد توسعه است. وظیفه اساسی اقتصاد توسعه بررسی امکان‌رهای کشورهای در حال گذر از فقر است. لذا تأکید عمده این شاخه از علم اقتصاد بر کشورهای کم‌درآمدی است که به شدت با فقر روبرو می‌باشند.

این کتاب برای درس توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی به ارزش ۳ واحد تنظیم شده که برای رشته‌های حسابداری، مدیریت، اقتصاد و علوم اجتماعی در مقطع کارشناسی مناسب است. کتاب حاضر براساس آخرین سرفصل‌های شورای عالی انقلاب فرهنگی تنظیم گردیده و برای تسهیل در مطالعه و درک مفاهیم آن در ابتدای هر فصل هدف کلی و هدف‌های رفتاری تدوین شده تا دانشجویان محترم با توجه به آن هدف‌ها هر فصل را مطالعه نمایند. در پایان هر فصل تعدادی سؤال تنظیم شده که در صورت مطالعه صحیح دانشجویان می‌توانند به آنها پاسخ دهند. کتاب در ۲۰ فصل تنظیم شده که به راحتی می‌تواند در ۱۶ جلسه ۳ ساعته تدریس شود. این کتاب محصول بیش از ۲۴ ترم تدریس درس توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی در دانشگاه‌های پیام‌نور و آزاد اسلامی است. برخی از مطالب این کتاب از جمله فصول ۱۷، ۱۹ و ۲۰ قبلاً به صورت مقاله در مجلات داخلی توسط مؤلف چاپ شده و در صفحه اول هر کدام مأخذ آن ذکر شده است.

برخود لازم می‌دانم از کلیه همکارانی که نظر آنها به غنای علمی این اثر افزوده مخصوصاً جناب آقای دکتر موحدمنش تشکر نمایم. از کلیه دانشجویانی که درس

توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی را با من گذرانده و نظرات انتقادی خود را در مورد مباحث مطرح شده ارائه کرده‌اند صمیمانه تشکر می‌کنم؛ قطعاً نظرات آنها در ارتقاء کیفی این کتاب مفید بوده است. همچنین از جناب آقای دکتر ابوالحسنی مدیر محترم گروه اقتصاد، جناب آقای دکتر هادی غفاری ویراستار محترم علمی، جناب آقای دکتر محمدرضا حاتمی مدیر محترم تولید محتوا و تجهیزات آموزشی دانشگاه پیام‌نور، و کلیه کارکنان محترم مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی مخصوصاً سرکار خانم مبارکی، سرکار خانم خرمی، و سایر همکاران محترم که به نحوی در انتشار این اثر و چاپ آن مشارکت داشته‌اند صمیمانه تشکر می‌کنم.

محمد لشکری

پاییز ۱۳۸۸

فصل اول

کلیات

هدف کلی

هدف کلی فصل اول آشنایی دانشجو با مفاهیم رشد اقتصادی، توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی است.

هدف‌های رفتاری

دانشجو پس از مطالعه این فصل قادر خواهد بود:

۱. نام کتاب مشهور آدام اسمیت را ذکر نماید.
۲. تقسیم‌بندی سه‌گانه کشورهای جهان را ذکر کند.
۳. ویژگی کشورهای جهان اول را ذکر نماید.
۴. ویژگی کشورهای جهان دوم را ذکر نماید.
۵. ویژگی کشورهای جهان سوم را ذکر نماید.
۶. ویژگی جوامع مدرن را ذکر نماید.
۷. ویژگی جوامع سنتی را ذکر نماید.
۸. ویژگی جوامع در حال گذر را ذکر نماید.
۹. رشد اقتصادی را تعریف کند.
۱۰. عوامل مؤثر بر رشد اقتصادی را بیان کند.
۱۱. توسعه اقتصادی را تعریف کند.

۱۲. توسعه پایدار را تعریف کند.
۱۳. سیاست‌های توسعه پایدار در سطح بین‌الملل را توضیح دهد.
۱۴. سه جنبه مهم توسعه از دیدگاه تودارو را بیان نماید.
۱۵. سه سؤال اساسی پروفیسور دادلی سیرز در مورد توسعه هر کشور را بیان کند.
۱۶. برنامه‌ریزی را تعریف کند.
۱۷. تفاوت رشد و توسعه اقتصادی را بیان کند.
۱۸. شاخص‌های اندازه‌گیری توسعه اقتصادی را ذکر نماید.
۱۹. تولید ناخالص ملی را تعریف کند.
۲۰. شاخص تولید سرانه واقعی را تعریف کند.
۲۱. شاخص توسعه انسانی را تعریف کند.
۲۲. مفهوم تمرکززدایی و نرخ مشارکت را بیان کند.
۲۳. نرخ اشتغال را تعریف کند.

۱.۱ مقدمه

علم اقتصاد به شاخه‌های متعددی تقسیم می‌شود. یکی از آن شاخه‌ها، اقتصاد توسعه است. در حال حاضر یکی از جدیدترین و بحث‌انگیزترین شاخه‌های علم اقتصاد، اقتصاد توسعه است. اولین کتاب در زمینه توسعه اقتصادی «علل ثروت ملل» نوشته آدام اسمیت است که در سال ۱۷۷۶ منتشر شده است. اقتصاد توسعه اصول و مفاهیم معینی را از سایر شاخه‌های اقتصاد متعارف کسب کرده است.

موضوع این کتاب توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی است. هدف از این کتاب بررسی مفهوم توسعه، روش‌های اندازه‌گیری آن، نظریات و مدل‌های مختلف توسعه، و نحوه مقایسه سطح توسعه کشورها است.

بعد از جنگ جهانی دوم برای جبران خسارات وارد شده بر کشورهای درگیر جنگ نظریه توسعه اقتصادی مطرح شد. ابتدا کشورها به سه دسته تقسیم شدند:

۱. **کشورهای جهان اول:** این کشورها صنعتی و پیشرفته بودند و نظام اقتصادی آنها سرمایه‌داری بود.

۲. **کشورهای جهان دوم:** این کشورها نسبتاً صنعتی و پیشرفته بوده و نظام

اقتصادی آنها سوسیالیستی بود.

۳. **کشورهای جهان سوم:** این کشورها در دوره ما قبل صنعتی قرار داشتند و طیف وسیعی از کشورها را شامل می‌شدند. نظام اقتصادی این کشورها مختلط بود و درجه اختلاط فعالیت‌های بخش خصوصی و دولتی در هر کدام از آنها متفاوت بود. پس از فروپاشی نظام سوسیالیستی شوروی، در نظام‌های اقتصادی کشورهای سوسیالیستی تغییرات وسیعی صورت گرفت. در حال حاضر جوامع به سه دسته طبقه‌بندی می‌شوند:

۱. **جوامع مدرن:** آن دسته از جوامع که در ورود و همگامی با عصر صنعتی موفق بوده‌اند.

۲. **جوامع سنتی:** آن دسته از جوامع متکی بر کشاورزی دهقانی هستند که قبل از عصر نوین تاریخی وجود داشته‌اند.

۳. **جوامع در حال گذر:** آن دسته از جوامع که برخی از ویژگی‌ها را از جوامع سنتی و برخی از ویژگی‌ها را از جوامع مدرن گرفته‌اند و در آنها انواع دوگانگی وجود دارد.

۱. ۲ تعریف رشد اقتصادی

رشد ترجمه کلمه Growth به معنی بزرگ شدن است مثل قد، وزن، سن و جمعیت. رشد معنی کمی و عددی دارد و قابل اندازه‌گیری است. رشد تغییر کمی هر متغیر طی یک دوره زمانی معین است.

برای رشد اقتصادی تعریف‌های متعددی ارائه شده است که در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.

شومپتر رشد را تغییرات آرام و تدریجی در شرایط اقتصادی بلندمدت که در نتیجه افزایش تدریجی در نرخ پس‌اندازها و جمعیت ایجاد می‌شود، می‌داند (شومپتر، ۱۹۳۴: ۵).

کیندل برگر رشد اقتصادی را فقط به معنای تولید محصول بیشتر به کار می‌برد (کیندل برگر، ۱۹۶۵: ۸).

فریدمن رشد را گسترش سیستم اقتصادی در جهات مختلف بدون تغییر در زیر

بنای آن می‌داند (فریدمن، ۱۹۷۲: ۱۱).

تودارو رشد اقتصادی را فرایند پایداری که در اثر آن، ظرفیت تولیدی اقتصاد، طی زمان افزایش می‌یابد و سبب افزایش سطح درآمد ملی می‌شود، تعریف می‌کند (تودارو، ۱۳۶۶: ۸۵۲).

قره‌باغیان رشد اقتصادی را افزایش کمی و مداوم در تولید یا درآمد سرانه کشور از طریق افزایش در نیروی کار، مصرف، سرمایه و حجم تجارت تعریف می‌کند (قره-باغیان، ۱۳۷۱: ۷).

موسوی جهرمی رشد اقتصادی را افزایش تولید ناخالص ملی یک کشور در یک دوره زمانی معین تعریف می‌کند (موسوی جهرمی، ۱۳۸۲: ۳).

خورشیدی رشد را افزایش مقادیر کلی که نماینده یک اقتصاد ملی باشد تعریف می‌کند (خورشیدی، ۱۳۷۰: ۱).

بعضی از اقتصاددانان مثل آرتور لویس رشد و توسعه اقتصادی را به یک معنی به کار برده‌اند (لویس، ۱۹۵۱: ۵).

در تمام تعاریف بالا رشد اقتصادی به عنوان یک پدیده کمی تغییرات در میزان تولید ملی است. این تغییرات ممکن است مثبت یا منفی باشد. بنابراین رشد اقتصادی هم می‌تواند مثبت باشد و هم می‌تواند منفی باشد. در صورتی که تغییری در تولید صورت نگیرد رشد اقتصادی برابر صفر خواهد بود.

به نظر نگارنده رشد اقتصادی عبارت است از افزایش مداوم تولید سرانه واقعی یک کشور.

در اثر رشد اقتصادی، کشور قادر خواهد بود نیازهای مصرف‌کنندگان را بهتر برآورده نماید و استانداردهای زندگی را ارتقاء بخشد. نرخ رشد اقتصادی به صورت زیر

$$\text{نرخ رشد } GNP = \frac{GNP_1 - GNP_0}{GNP_0} \times 100 \quad \text{محاسبه می‌شود:}$$

که در آن:

GNP_1 تولید ناخالص ملی در دوره جاری

GNP_0 تولید ناخالص ملی در دوره قبل است.

رشد اقتصادی تحت تأثیر دو گروه عوامل افزایش می‌یابد:

۱. افزایش عوامل تولید (نیروی کار، سرمایه، زمین و سایر منابع طبیعی) از نظر کمی

۲. تخصیص مناسب‌تر منابع و افزایش کیفیت عوامل تولید.

رشد سریع اقتصادی، از جمله هدف‌های اصلی اقتصاددانان، برنامه‌ریزان و سیاست‌مداران کشورهای در حال گذر در چند دهه اخیر بوده است؛ چون فکر می‌کردند که رشد سریع، عامل اصلی تعیین‌کننده سطح زندگی است. در حال حاضر مسائلی نظیر نابرابری درآمد، فقر و بیکاری نسبت به رشد اولویت بیشتری یافته است.

۱.۳ تعریف توسعه اقتصادی

توسعه در لغت به معنی گسترش و بهبود است. در تعاریفی که از توسعه اقتصادی ارائه شده به طور ضمنی به مفهوم بهبود و گسترش وضع اقتصادی کشورها اشاره شده است. توسعه اقتصادی فقط به رشد اقتصادی محدود نمی‌شود بلکه در بعد گسترده‌تری مسائل مربوط به فقر، نابرابری، شهرنشینی، مهاجرت، بیکاری، توزیع درآمد و شاخص‌های اجتماعی را نیز دربرمی‌گیرد. در حال حاضر مسائل مربوط به بحران انرژی، کمبود مواد غذایی در کشورهای در حال گذر، بحران تراز پرداخت‌ها، تلاش و مبارزه کشورهای در حال گذر برای خودکفایی و خود اتکایی جمعی در مقابل جهان توسعه‌یافته، فروریزی تصورات آسیب‌ناپذیری کشورهای توسعه‌یافته در مقابل کشورهای در حال گذر و پیشنهاد تغییر نظام اقتصادی بین‌المللی کنونی در زمینه توسعه اقتصادی به وقوع پیوسته است. در مورد توسعه اقتصادی تعاریف متعددی وجود دارد که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

شومپتر توسعه را تغییرات مداوم و خود به خودی در کشورهای در حال توسعه که بعد از استقلال سیاسی تعادل اقتصادی موجود در اقتصاد را از دست داده‌اند، تعریف می‌کند (شومپتر، ۱۹۳۴: ۵).

میردال می‌گوید توسعه اقتصادی عبارت است از حرکت یک سیستم یک دست اجتماعی به سمت جلو و همچنین به عقیده وی در توسعه نه تنها روش تولید و توزیع محصولات و حجم تولید مدنظر است بلکه تغییرات در سطح زندگی، نهادهای جامعه و سیاست‌ها نیز مورد توجه است (Myrdal, ۱۹۷۵: ۱۸۲).

کیندل برگر توسعه اقتصادی را هم تولید بیشتر و هم پیدایش تحول در چگونگی تولید محصول می‌داند. به نظر وی مفهوم توسعه از رشد گسترده‌تر است چون شامل

ایجاد تحول در چگونگی تولید و تخصیص مجدد منابع و نیروی کار در تولیدات گوناگون است (کیندل برگر، ۱۹۶۵: ۸).

به نظر فریدمن توسعه عبارت است از یک روند خلاق و نوآور در جهت ایجاد تغییرات زیربنایی در سیستم اجتماعی (فریدمن، ۱۹۷۲: ۱۱).

بلاک معتقد است که «توسعه اقتصادی عبارت است از دستیابی به تعدادی از هدف‌های مطلوب از قبیل افزایش بازدهی تولید، ایجاد برابری‌های اجتماعی و اقتصادی، کسب دانش و فن و مهارت‌های جدید، بهبود در وضع نهاده‌ها و یا به طور منطقی دستیابی به یک سیستم موزون و هماهنگ از سیاست‌های مختلف که بتواند انبوه شرایط نامطلوب یک نظام اجتماعی را بر طرف سازد» (به نقل از موسوی جهرمی، ۱۳۸۲: ۴۰).

به نظر جرالده میر توسعه اقتصادی عبارت است از فرایندی که به موجب آن درآمد واقعی سرانه در یک کشور در دورانی طویل‌المدت، افزایش می‌یابد. توسعه اقتصادی مستلزم چیزی بیش از رشد اقتصادی است. توسعه به معنای رشد به اضافه تغییر است. لذا در فراگرد توسعه ابعاد کیفی اساسی‌تری وجود دارد که فراتر از رشد یا گسترش یک اقتصاد است. میر به این دلیل بر مفهوم بلندمدت تکیه می‌کند که از نظر وی توسعه افزایش مداوم درآمد واقعی - نه افزایش ساده کوتاه‌مدت آنچه که در دوره پیشرفت چرخه تجاری روی می‌دهد - است (جرالده میر، ۱۳۷۸: ۳۵).

از نظر جرالده میر توسعه اقتصادی هدف نیست بلکه وسیله‌ای برای نابودی فقر و ایجاد شرایط بهتر اجتماعی است (همان، ۳۷).

برنامه‌های توسعه سازمان ملل متحد (UNDP) بر مفهوم و اندازه‌گیری توسعه برحسب شاخص توسعه انسانی (HDI) تأکید دارد (همان، ۳۹). این شاخص نه تنها بر پایه درآمد واقعی، بلکه بر اساس شاخص‌های اجتماعی مانند امید به زندگی، میزان باسوادی بزرگسالان و سال‌های تحصیلی مبتنی است.

تودارو توسعه را فرایند بهبود بخشیدن به کیفیت زندگی تمام مردم می‌داند. او به سه جنبه مهم توسعه اشاره دارد:

۱. ارتقای سطح زندگی مردم: یعنی بالارفتن سطح درآمد و مصرف مواد غذایی، بالا رفتن سطح خدمات پزشکی و آموزشی از طریق فرایندهای مناسب رشد اقتصادی.

۲. ایجاد شرایطی که موجب رشد عزت نفس مردم شود: از طریق استقرار نظام‌ها و نهادهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی که مشوق شأن و احترام انسان باشد.

۳. افزایش آزادی‌های مردم در انتخاب: از طریق وسعت بخشیدن به حدود متغیرهای انتخاب آنها به عنوان مثال، افزایش در تنوع کالاها و خدمات مصرفی (تودارو، ۱۳۶۶: ۸۴۷).

آمارتیا سن توسعه را افزایش توانمندی‌ها و بهبود استحقاق‌ها می‌داند. بنابراین اقداماتی که توانمندی‌های انسان را در ابعاد مختلف عمق و گسترش می‌دهد عوامل پیش‌برنده توسعه اقتصادی است (Amartyasen, ۱۹۸۳: ۱۴).

به نظر عظیمی توسعه اقتصادی فرایندی است که طی آن مبانی علمی و فنی تولید از وضعیت سنتی به وضعیت مدرن متحول می‌شوند (عظیمی، ۱۳۷۱: ۱۷۸).

قره‌باغیان توسعه اقتصادی را به این صورت تعریف می‌کند: توسعه اقتصادی حاوی تغییرات کیفی در خواسته‌های اقتصادی، نوع تولید، انگیزه‌ها و سازمان تولید است (قره‌باغیان، ۱۳۷۰: ۷).

موسوی جهرمی توسعه را افزایش مداوم ظرفیت تولید یک جامعه که براساس تکنولوژی درون‌زا و پیشرونده پی‌ریزی شده است تعریف می‌کند. به نظر وی توسعه اقتصادی با رشد اقتصادی تفاوت دارد، رشد اقتصادی به افزایش مداوم در توانایی‌های اقتصاد برای تولید کالاها و خدمات در طول زمان اطلاق می‌شود ولی توسعه اقتصادی افزایش مداوم سطح رفاه تمامی جامعه در طول زمان است (موسوی جهرمی، ۱۳۸۲: ۶).

متوسلی توسعه را با اصطلاح «توسعه پایدار» تعریف می‌کند. به نظر وی اصطلاح «توسعه» معطوف به ارتقای سطح کیفیت زندگی افراد و بهبود رفاه جامعه است و پایداری آن اشاره به استمرار این فرایند در طول نسل‌های بشر دارد. بدین ترتیب توسعه پایدار کلیه جنبه‌ها و ابعاد زندگی بشر را در برمی‌گیرد (متوسلی، ۱۳۸۲: ۵۵).

به نظر خورشیدی توسعه عبارت از تلفیق و ترکیب تحولات و تغییرات فکری و اجتماعی ملتی است که موجب می‌شود تولید واقعی و جمعی آن به طریق مداوم و متراکم افزایش یابد (خورشیدی، ۱۳۷۰: ۱).

به نظر نگارنده تمام تعاریف ذکر شده مفهوم توسعه اقتصادی را تا حدی ارائه می‌کنند ولی هر کدام به بخش‌هایی از ابعاد توسعه اشاره دارند. تعریف زیر که ملهم از

نظریه توسعه اقتصادی مرحوم حسین عظیمی اقتصاددان بزرگ کشور عزیزمان است و به تمامی ابعاد توسعه اشاره دارد به عنوان تعریف توسعه در این کتاب ارائه می‌شود: «توسعه اقتصادی عبارت است از فرایندی که یک جامعه سستی را به یک جامعه صنعتی تبدیل می‌کند و طی آن فرایند مبانی فنی تولید از وضعیت سستی به وضعیت مدرن متحول می‌شود.»

منظور از فرایند، روابط علت و معلولی و به هم پیوسته عمل نیروهای معینی، در طول زمان است. بنابراین توسعه اقتصادی مقطعی نیست بلکه تداوم دارد و هیچ‌گاه متوقف نمی‌شود چون دائماً شرایط تغییر می‌کند و کشور باید با شرایط جدید خود را تطبیق دهد و با پیشرفت زمان استانداردهای قبلی خود را تغییر دهد و به استانداردهای جدید ارتقاء یابد.

پروفسور دادلی سیرز می‌گوید در مورد توسعه هر کشور باید به سه سؤال اساسی پاسخ دهیم:

۱. فقر چه تغییری کرده‌است؟

۲. بیکاری چه تغییری کرده‌است؟

۳. نابرابری چه تغییری کرده‌است؟

وی معتقد است اگر یک یا دو مورد از مسائل اساسی فوق بدتر شده باشند حتی اگر درآمد سرانه دو برابر شده باشد نمی‌توان گفت توسعه اتفاق افتاده است.

۱.۳.۱ توسعه پایدار

فرایندی از توسعه که نیازهای نسل کنونی را تأمین می‌کند، بدون این‌که توانایی نسل‌های آینده را برای رفع نیازهایشان به مخاطره اندازد توسعه پایدار می‌گویند (گلدین و ویتترز، ۱۳۷۹: ۱). این تعریف از توسعه پایدار، اساس مسئولیت‌های بین نسلی ساکنان روی زمین است. یکی از محدودیت‌های جدی و ثابت توسعه مخصوصاً کشورهای آسیایی، آفریقایی و خاورمیانه آب است. برای این کشورها توسعه پایدار نیازمند به کارگیری سیاست‌های دیگر برای تولید و تخصیص آب است. سیاست‌های زیست محیطی بدون همکاری بین المللی به صورت بهینه نخواهد بود.

سیاست‌های توسعه پایدار در سطح بین‌الملل به دو دلیل زیر مطرح شده‌اند:

۱. آلودگی‌های جهانی یا برون‌مرزی نظیر دی اکسید کربن یا سوخت هسته‌ای که موجب آثار خارجی منفی مستقیم همراه با همه مشکلات معروف به سواری مجانی گرفتن در تصمیمات سیاستی می‌شود.

۲. حتی اگر آلودگی‌ها کاملاً منطقه‌ای باشند، همکاری بین‌المللی برای حفظ محیط زیست در چارچوب رقابت‌های صنعتی لازم است.

۱. ۴ تعریف برنامه‌ریزی اقتصادی

فروپاشی شوروی سابق و ایجاد کشورهای تازه استقلال‌یافته و گرایش آنها به سمت نظام بازار این باور را در بعضی از افراد ایجاد کرده است که کشورها برای ارتقاء سطح اقتصاد خود نیاز به برنامه‌ریزی ندارند. اما تاریخ اقتصادی جهان گواه آن است که هیچ کشور توسعه‌یافته‌ای بدون برنامه‌ریزی توسعه نیافته است. واگذاری فعالیت‌های اقتصادی به بخش خصوصی و نظام بازار نیز مستلزم برنامه‌ریزی است.

برنامه‌ریزی توسعه با نظام برنامه‌ریزی متمرکز متفاوت است. برنامه به معنی مقررات یا نظامی برای انجام کار یا کارهای معین و برنامه‌ریزی به معنی عمل یا فرایند یافتن و تنظیم کردن مقررات و نظام برای اجرای یک کار یا رشته‌ای از کارها می‌باشد.

برای برنامه‌ریزی نیز تعاریف متعددی وجود دارد که بعضی از آنها را در اینجا می‌آوریم: تودارو برنامه‌ریزی اقتصادی را تلاش آگاهانه دولت در جهت هماهنگ نمودن تصمیمات اقتصادی در بلندمدت، تأثیر گذاشتن و جهت دادن در برخی موارد حتی کنترل سطح رشد متغیرهای اصلی اقتصادی یک کشور (مانند درآمد، مصرف، اشتغال، سرمایه‌گذاری، پس‌انداز، صادرات و واردات) برای رسیدن به یک سلسله هدف‌های از قبل تعیین شده توسعه می‌داند (تودارو، ۱۳۷۷: ۴۴۴).

زوئیگ برنامه‌ریزی را به معنی برنامه‌ریزی همه جانبه اقتصاد ملی می‌داند (Zweig, ۱۹۶۸: ۲۰۱).

به نظر پرفسور رابیس برنامه‌ریزی اقتصادی عبارت از کنترل کلی ابعاد فعالیت‌های بخش خصوصی در تولید و تجارت خارجی است (Rabis, ۱۹۸۱: ۱۰۴).

نوری نائینی برنامه‌ریزی را روشی آگاهانه جهت دستیابی به اهداف مشخص و با لحاظ محدودیت‌ها در گذر زمان تعریف می‌کند. عناصر آگاهی، روشمند بودن، هدف‌ها